

معرفی هنر شرقی از یاد رفته‌ی «عکاسی» و مقایسه‌ی آن با هنر غربی «استنسیل»

دلارام کاردار طهران^۱

کارشناس ارشد ایرانشناسی، گرایش اصول نسخه‌شناسی مرمت نسخه‌های خطی، پژوهشگر و مترجم مستقل

چکیده

پیش از اختراع عکاسی به شیوه‌ی امروزی که در سده‌ی نوزدهم میلادی رخ داد، در ایران دوره‌ی صفوی و در زمان شاه طهماسب، هنری تحت عنوان «عکاسی» مرسوم بوده که مبدع آن را مولانا کپک هروی می‌دانند. این هنر که برای تزئین نسخه‌های خطی به خصوص مرقعات استفاده می‌شده، بدین صورت اجرا می‌شده است که نقوش مختلفی را بر روی مقوا طراحی و سپس جدا می‌کردند و شابلون به دست آمده را بر حاشیه‌ی مرقعات می‌انداختند، و با رنگ‌های انتخابی، روی الگو را رنگ‌گذاری می‌کردند. با مطالعه و بررسی تزئینات عکاسی در نسخه‌های خطی، شباهت‌هایی میان این هنر و استنسیل مشاهده می‌شود. از این رو، نگارنده بر آن شد تا این دو هنر را با یکدیگر مقایسه کند. سوالاتی که در این خصوص در ذهن شکل گرفت، عبارتند از: ریشه‌ی هر یک از این دو هنر به کدام جغرافیا باز می‌گردد؟ چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی میان این دو وجود دارد؟ و آیا امروزه هنر عکاسی و استنسیل همچنان در میان هنرمندان رایج است؟ اطلاعات این پژوهش به شیوه‌ی کتابخانه‌ای جمع‌آوری شده و نتایج حاصل که به صورت توصیفی-تحلیلی ارائه شده حاکی از آن است که ریشه‌ی هنر عکاسی به مشرق زمین و هنر استنسیل به مغرب زمین باز می‌گردد و تفاوت‌های این دو در کاربرد هر یک و جزئیاتی در شیوه‌ی اجرای آن‌هاست. از دیگر تفاوت‌ها می‌توان به این اصل اشاره کرد که متاسفانه امروزه، هنر عکاسی، بر خلاف استنسیل، رایج نیست و جزو هنرهای از یاد رفته محسوب می‌شود.

واژگان کلیدی: عکاسی، استنسیل، دوره‌ی صفوی، تزئینات نسخ خطی، مولانا کپک هروی

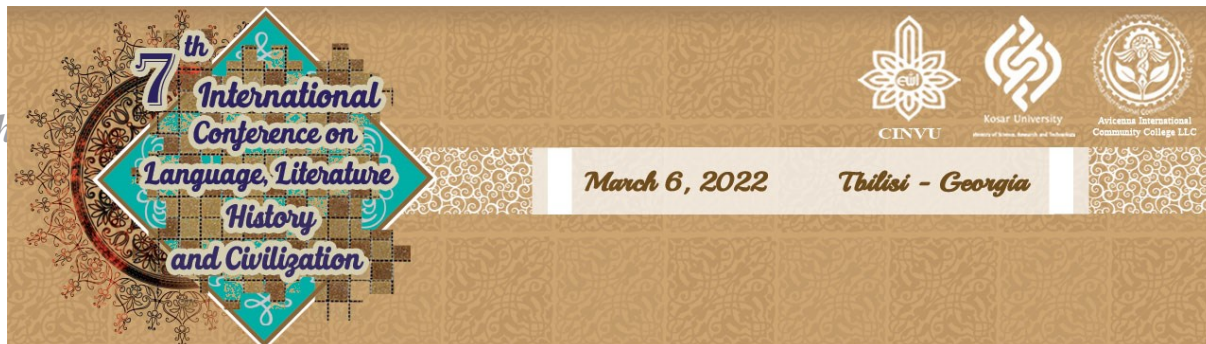
مقدمه

از نخستین روش‌های خلق اثر هنری که معمولاً در سنین پایین به کودکان آموزش داده می‌شود، نوعی از چاپ دستی به کمک طلق یا مقوا، پنبه، فوتک یا مسواک و رنگ است که شیوه‌ای ساده به نظر می‌رسد. بدین صورت که طرحی بر روی مقوا و یا طلق انداخته، سپس به کمک قیچی یا سایر ابزارهای نوک تیز، طرح را از سطح جدا کرده و از آن به عنوان شابلون استفاده می‌شود و می‌توان با قرار دادن آن بر روی کاغذی دیگر و به کمک رنگ‌گذاری یا افشان کردن، لذت خلق اثری هنری را در سنین پایین چشید. اما آنچه مهم و قابل توجه می‌نماید آن است که خلق اثر به کمک این شیوه که در دنیا تحت عنوان «استنسیل» شناخته می‌شود، امری آسان نیست! و نیازمند دانستن رمز و رموزی است که با تجربه کردن بسیار، به دست می‌آید.

در دنیای امروزی، در نگاه نخست به آثار خلق شده به شیوه‌ی استنسیل در جوامع غربی و همچنین در کشور عزیزمان ایران، این گونه استنباط می‌شود که این هنر، غربی و حاصل خلاقیت هنرمندان امروزی است، این در حالیست که با مطالعه‌ی تاریخ هنر، نکات ارزشمندی در خصوص آن استنباط می‌شود. یکی از این نکات مهم آن است که در نسخه‌های خطی متعلق به دوران صفویه، هنری به منظور تزئین حواشی نسخ به کار می‌رفته که با دقت در آن در می‌یابیم که رد پای تکنیکی شبیه به چاپ استنسیل در آن مشاهده می‌شود. این هنر «عکاسی» نام دارد و یکی از شاخه‌های هنر «انگ» است. در این خصوص، سوالاتی در ذهن نگارنده شکل گرفت؛ نخست آنکه ریشه‌ی هر یک از این دو هنر، عکاسی و استنسیل، به کدام جغرافیا باز می‌گردد؟ چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی میان این دو وجود دارد؟ و آیا امروزه خلق اثر به کمک هنر عکاسی و استنسیل همچنان در میان هنرمندان رایج است؟ پیش‌تر و در منابع از جمله *گلستان هنر* (قاضی میر احمد منشی قمی، ۱۳۵۲)، *راهنمای نقاشی و کتاب‌آرایی در ایران* (اردشیر مجرد تاکستانی، ۱۳۷۲)، *فرهنگ واژگان و اصطلاحات خوشنویسی و هنرهای وابسته* (حمیدرضا قلیچ‌خانی، ۱۳۹۰) فقط به معرفی هنر سنتی عکاسی پرداخته شده و تا کنون مقایسه‌ای میان این دو هنر صورت نگرفته است.

روش تحقیق

در پژوهش پیش‌رو که اطلاعات آن به شیوه‌ی کتابخانه‌ای جمع‌آوری و نتایج حاصل به صورت توصیفی-تحلیلی ارائه شده، نخست در خصوص هنر شرقی عکاسی، تاریخچه و کاربرد آن توضیحاتی ارائه شده و پس از صحبت در خصوص هنر استنسیل، تاریخچه و کاربرد آن، به مقایسه‌ی این دو هنر پرداخته شده است.

معرفی هنر عکاسی

پیش از اختراع عکاسی به شیوهی امروزی، هنری به نام «عکاسی» در کتاب آرایبی مرسوم بوده (قلیچ‌خانی: ۱۳۹۰، ۲۶۲) و شیوهی خلق این هنر بدین صورت بوده که ابتدا طرح‌هایی بر روی مقوا نقش می‌کردند و سپس با استفاده از ابرازی نوک تیز یا نقش‌بر، طرح را بریده و از سطح جدا می‌کردند (مجرد تاکستانی: ۱۳۷۲، ۸۸). پس از آن، از طرح بریده شده به عنوان شابلون استفاده می‌کردند و آن را بر روی صفحه‌ی مورد نظر گذاشته و با الوانی که از قبل انتخاب کرده بودند، روی الگو را رنگ می‌کردند (قلیچ‌خانی: ۱۳۹۰، ۲۶۲). نتیجه‌ی حاصل بدین صورت بوده که در بخش‌های بریده شده‌ی مقوا، اثر رنگ مشاهده می‌شده و بقیه‌ی سطح سفید می‌مانده است. سپس الگو را از روی کاغذ برمی‌داشته تا رنگ‌ها خشک شوند. نکته‌ی قابل توجه آن است که به کمک این شیوه، طرح اندازی نقوش یکنواخت در صفحات مختلف ممکن بود (قلیچ‌خانی: ۱۳۹۰، ۲۶۲). احتمالاً به همین دلیل است که آرتر پوپ و فیلیس اکرمین در جلد دهم کتاب سیری در هنر ایران، از این هنر با عنوان «قالبکاری یا باسمه» یاد کرده‌اند (پوپ، اکرمین: ۱۳۸۷، ۹۴۴).

تصویر شماره‌ی ۱- تکنیک عکاسی در حاشیه‌ی رقع‌های از مرقع ش ۱۴۲۷/

محفوظ در دانشگاه استانبول

ابداع تکنیک عکاسی را به مولانا کپک هروری در عهد شاه طهماسب صفوی نسبت می‌دهند (منشی قمی: ۱۳۵۲، چهل و سه) و اینگونه برداشت می‌شود که وی این فن را تحت تاثیر هنر قطاعی^۲ ابداع نموده است (هراتی: ۱۳۷۴، ۵۱). قاضی احمد در کتاب گلستان هنر، او را چنین معرفی کرده است: «مولانا کپک از هرات بود.» [عکس را خوب می‌ساخت و در

مشهد مقدس معطر معتکف بود و در مدرسه شاهرخیه به سر می برد. [.] اختراعات و تصرفات در آن فن نموده [.]، بغایت نقشهای غریب و طرحهای عجیب و رنگ آمیزی طرفه ابداع نموده [.] عکسهای او مردم را از افشان فارغ ساخت. (منشی قمی: ۱۳۵۲، ۱۵۷-۱۵۸).

تصویر شماره ۲- تکنیک عکاسی در حاشیه‌ی صفحات جنگ ش P.159/

محفوظ در مجموعه‌ی چستربیتی

نمونه‌های این هنر را می توان در تزئینات حاشیه‌ی نسخه‌های خطی مشاهده کرد؛ از این رو می توان هنر عکاسی را مرتبط با هنر کتاب‌آرایی دانست و از آن جایی که در آخر، مذهب یا مصور با طلا دور نقوشی را که عکس آن بر حاشیه افتاده بود تحریر و قلم‌گیری می کرده، اینگونه حواشی، خاص کتب نفیس و گرانبها بوده که برای بزرگان و سلاطین و پادشاهان تهیه می شده است.

تصویر شماره ۳- تحریر با طلا پیرامون نقوشی که با تکنیک عکاسی خلق شده

اند/ جنگ ش P.159/

محفوظ در مجموعه‌ی چستربیتی

معرفی هنر استنسیل^۳

نخست ضروریست که بدانیم واژه‌ی استنسیل در دو معنا به کار می‌رود، هم شیوه‌ی تکثیر و هم اثر حاصل از این شیوه. ریشه‌ی واژه‌ی استنسیل به کلمه‌ی estanceler در زبان فرانسوی کهن به معنی «تزیین کردن با رنگ‌های درخشان»^۴ و به ریشه‌ی لاتین آن به معنی «جرقه»^۵ باز می‌گردد (وبسایت ldoceonline.com). اکنون به سراغ تعریف این هنر می‌رویم. در شیوه‌ی استنسیل، با کمک ورقه‌ی مقوایی یا فلزی نازک به عنوان شابلون، نقش و یا نوشته‌ای را که پیش‌تر از سطح استنسیل جدا شده، بر روی سطحی دیگر گذاشته و با پاشیدن مرکب یا رنگ‌گذاری بر روی شابلون، حروف یا طرح مورد نظر بر روی سطح دیگری منتقل و چاپ می‌شود (پاکباز: ۱۳۹۴، ۷۹). این هنر که در حقیقت نوعی چاپ دستی محسوب می‌شود، به سبب تولید و تکثیر نقوش در تعداد نامحدود مورد توجه است.

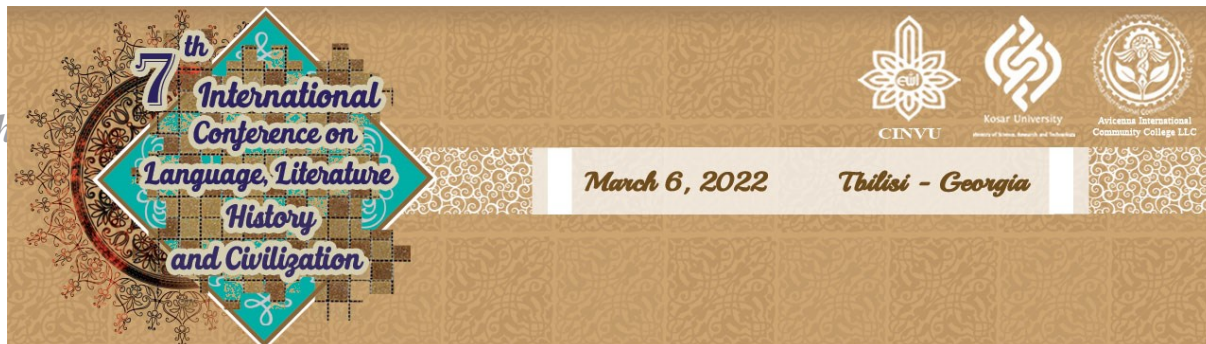

تصویر شماره‌ی ۴- اجرای تکنیک استنسیل بر روی دیوار /

منبع عکس:

<https://www.scapepublicart.org.nz/the-stencil-art-project>

بنا به اظهارات پژوهشگران، اولین استفاده از استنسیل در آفرینش نقوش، به حدود ۳۷ هزار سال پیش، بر دیواره‌ی غارها در اسپانیا و به دوره‌ی پارینه سنگی باز می‌گردد. این نقوش شامل خطوط پیرامون دست است. بدین صورت که انسان پیش از تاریخ، دست خود را بر روی دیوار غار می‌گذاشته و با فوت کردن رنگ به اطراف دست، نقش آن را بر روی دیوار می‌انداخته است (Pike and others: 2017, 41).

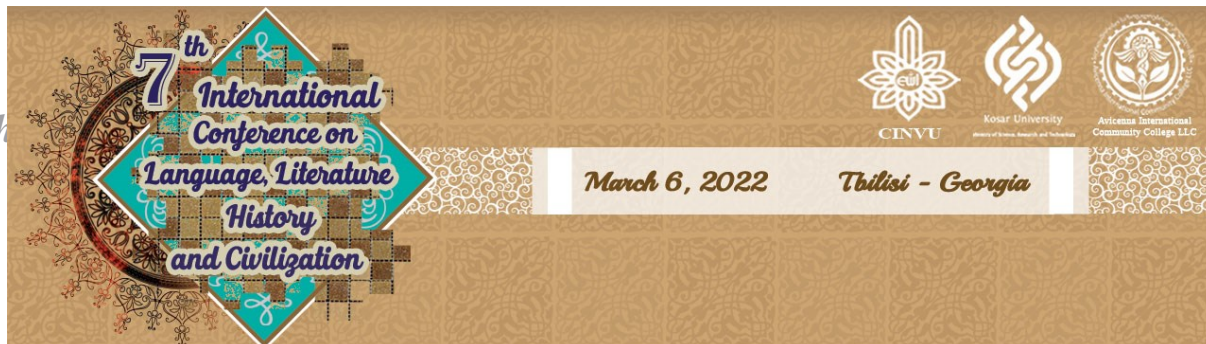

تصویر شماره ۵- از نخستین آثاری که به شیوه‌ی استنسیل اجرا شده/ غار ال کاستیلو در اسپانیا/
منع عکس :

<https://www.instagram.com/p/CCq0MoJJ7gX>

پس از آن، بومیان جزیره‌ی فیجی نیز از بامبو و برگ‌های درخت موز به عنوان استنسیل یا شابلون استفاده می‌کردند. همچنین اسکیموهای جزیره‌ی بافن نیز، پیش از آشنایی با تمدن غرب، از استنسیل‌هایی از جنس پوست خوک آبی استفاده می‌کردند (وبسایت journal.alabamachanin.com، بی‌تا). با گذشت زمان، استفاده از استنسیل، در دنیای کهن پراکنده و رایج شد. نمونه‌هایی از نقوش خلق شده به این شیوه را می‌توان در مقابر مصری و همچنین بر دیوارهای شهر پمپئی مشاهده کرد (تاریخچه‌ی استنسیل، وبسایت journal.alabamachanin.com، ۲۰۱۵). اما چینی‌ها، حدود سال ۱۰۵ میلادی، نخستین تمدنی بودند که از استنسیل با پایه‌ی کاغذی به جهت بهبود تکنیک چاپ استفاده کردند. در سال‌های ۵۰۰ تا ۶۰۰ میلادی و در طول شش امپراطوری چین، از این شیوه برای تولید انبوده تصاویر بودا استفاده می‌شد. پس از آن ژاپنی‌ها نیز از شیوه‌ی کاتازوم، که یک نوع رنگرزی پارچه به کمک چسب‌های مقاوم و استنسیل بود، استفاده کردند (وبسایت craftatlas.co، بی‌تا). اما هنگامی که صحبت از کاربرد استنسیل در دنیای غرب می‌شود، می‌توان بازه‌ی زمانی استفاده از این تکنیک را به دو بخش تقسیم کرد: الف) استنسیل در قرن بیستم میلادی و ب) استنسیل در قرن بیست و یکم میلادی.

الف) استفاده از استنسیل در قرن بیستم میلادی: با اهدافی غیرتجاری همراه بود که می‌شود آن را در حوزه‌ی هنرهای زیبا دانست. این هنر، به کمک ورقه‌های نازک فلزی، برای تصویرسازی کتاب‌ها کاربرد داشت. از هنرمندانی که از تکنیک

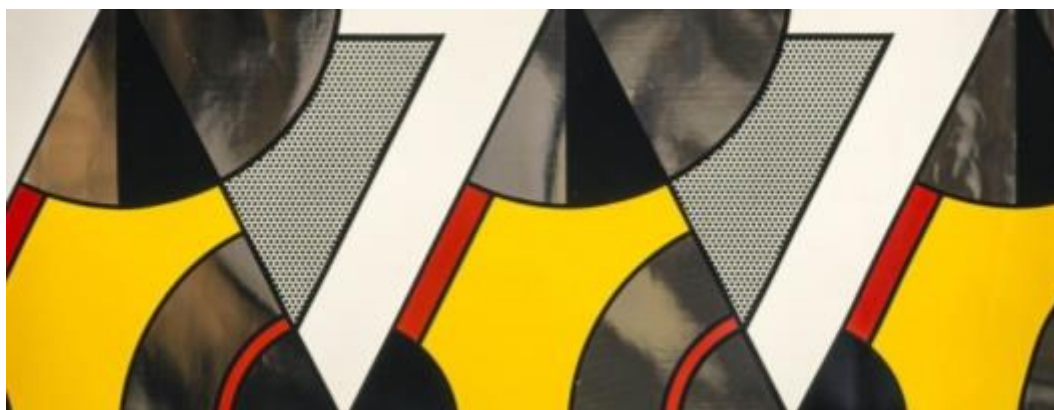
استنسیل در تصویرسازی کتاب استفاده کردند، می‌توان هنری ماتیس^۶ را نام برد که برای تصویرسازی کتاب «جاز»^۷ از این شیوه استفاده کرده است (وبسایت britannica.com، ۲۰۲۰).

تصویر شماره ۶ - برگه از کتاب «جاز» اثر هنری ماتیس /
منبع عکس:

<https://christchurchartgallery.org>

ب) استفاده از استنسیل در قرن بیست و یکم میلادی: به شکل «سری کاری»^۸ رواج پیدا کرد؛ که نمونه‌های آن در فرانسه و در آثار ویکتور وازارلی^۹؛ در بریتانیای کبیر در آثار ادواردو پائولوتسی^{۱۰} و بریجیت رایلی^{۱۱} و در آمریکا در آثار اندی وار هول^{۱۲} و روی لیختنشتاین^{۱۳} قابل مشاهده است.

تصویر شماره ۷ - «کاغذدیواری» اثر روی لیختنشتاین /
منبع عکس:

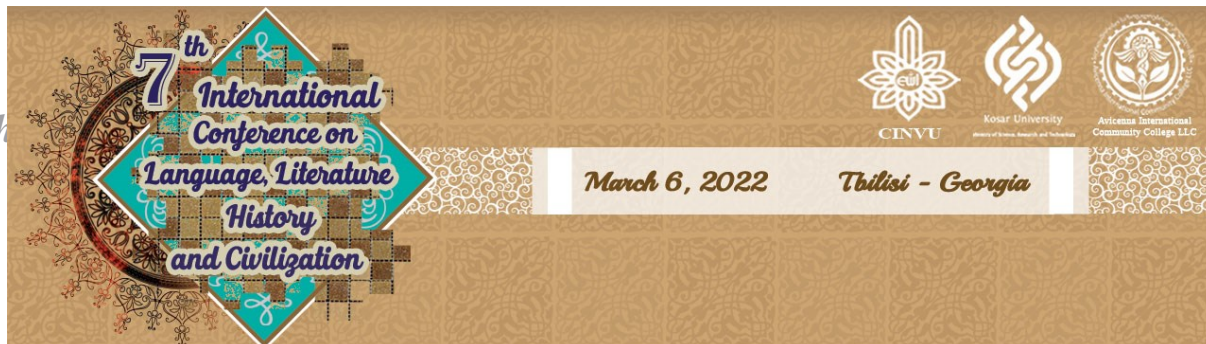
<https://www.nationalgalleries.org>

مقایسه‌ی هنر عکاسی و هنر استنسیل

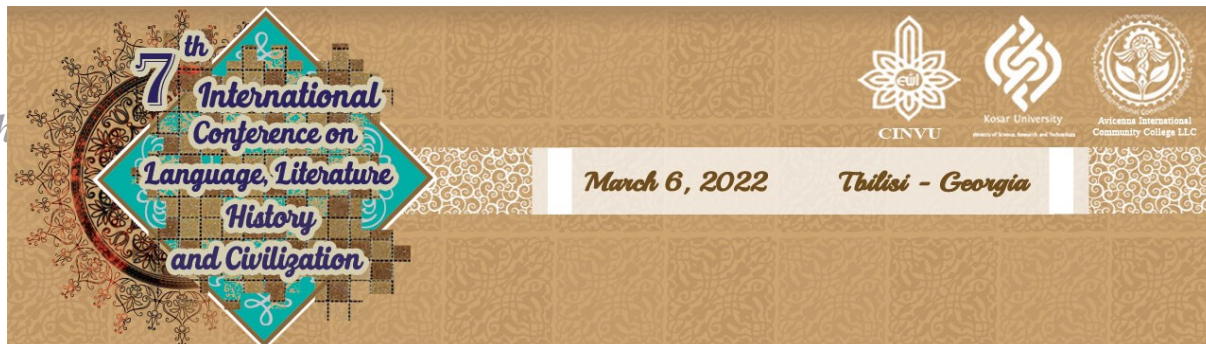
پس از آشنایی با این دو تکنیک، نوبت به بیان شباهت‌ها و تفاوت‌های بین این دو هنر رسیده است. با مرور دوباره‌ی تاریخچه‌ی این دو هنر، درمی‌یابیم که بی‌شک اشتراکاتی بین این دو نهفته است، از جمله آن که زادگاه هر دو هنر عکاسی و استنسیل را می‌توان مشرق زمین دانست، اما این در صورتی است که استفاده از استنسیل با پایه‌ی کاغذی را مبداء قرار دهیم، زیرا این امر توسط چینی‌ها صورت گرفته است. اما با نگاهی عمیق‌تر و با گذر از عمق تاریخ، درمی‌یابیم که باید ریشه‌ی هنر استنسیل را در غرب جستجو کرد زیرا نمونه‌های ابتدایی این هنر در غارهای کشور اسپانیا مشاهده شده است. همچنین قدمت هنر استنسیل بیش از هنر عکاسی است زیرا ابداع و استفاده از تکنیک عکاسی به قبل از دوره‌ی صفویان (برابر با قرون ۱۶ الی ۱۸ میلادی) در ایران باز نمی‌گردد. این در حالیست که نخستین نمونه از این هنر بیش از ۳۰۰۰۰ سال قدمت دارد. اما ضروریست این نکته را اظهار داشت که هنر استنسیل به شیوه‌ی رایج امروزی، از قرن ۲۰ میلادی و به منظور تولید انبوه آثار، مورد توجه قرار گرفته است و این نکته قابل تامل است زیرا هنگامی که صحبت از «تولید انبوه» به میان می‌آید، بُعد هنری اثر کمرنگ شده و از حوزه‌ی هنرهای زیبا خارج می‌شود. از این رو می‌توان اظهار داشت که هنر عکاسی از بدو تولد و تا هنگام افول در حوزه‌ی هنر کتاب‌آرایی جایگاه خود را حفظ کرد اما استنسیل از حوزه‌ی هنر خارج شد و این تفاوتی دیگر است بین این دو تکنیک. در خصوص شیوه‌ی اجرا نیز، شباهتی بین این دو تکنیک مشاهده می‌شود و آن وجود شابلون است که در تکنیک شرقی آن را «الگو» و در تکنیک غربی، آن را «استنسیل» می‌نامیم.

اما شاید بتوان مهم‌ترین تفاوت این دو تکنیک را در کاربرد آن‌ها دانست. هنر عکاسی، به منظور آراستن حواشی نسخه‌های خطی به خصوص مرقعات و جُنگ‌ها به کار می‌رفته و به سبب استفاده از طلا در دورگیری نقوش در انتها، این هنر از ارزش بالایی برخوردار بوده و می‌توان آن را به نوعی «انحصاری» دانست اما کاربرد استنسیل، از گذشته تا کنون، بسیار وسیع بوده است. این تکنیک در تزئینات معماری، دیوارنگاری یا گرافیتی، تصویرسازی کتب، نقش‌اندازی بر روی پارچه و لباس و همچنین تهیه‌ی پوستر با اهداف تبلیغاتی کاربرد داشته و هنوز نیز دارد. تفاوت دیگر میان این دو تکنیک، ورود آن‌ها به دنیای مدرن است که متأسفانه این امر در خصوص عکاسی صورت نگرفت و این تکنیک بعد از صفویان از میان رفت و منسوخ شد (منشی قمی: ۱۳۵۲، چهل و سه) اما تکنیک استنسیل، با ورود به دنیای مدرن، بیش از پیش مورد توجه قرار گرفت و دامنه‌ی کاربرد و همچنین انواع آن گسترش یافت.

نتیجه گیری

با توجه به آنچه پیش تر در خصوص ابداع تکنیک های عکاسی و استنسیل و همچنین زادگاهشان گفته شد، می توان این دو هنر را به ترتیب شرقی و غربی دانست؛ هرچند شایسته نیست که تاثیر مشرق زمین و به خصوص کشور چین را در به تکامل رساندن استنسیل نادیده گرفت. همچنین تفاوت های دیگری از قبیل جزئیات در شیوهی اجرا و به خصوص کاربرد این دو هنر با یکدیگر مشاهده می شود. اما آنچه بیش از همه، نیازمند توجه است، منسوخ و کنار گذاشته شدن هنر «عکاسی» توسط ایرانیان است و این در حالیست که کاربرد و ظرفیت های استنسیل روز به روز در حال گسترش است. با توجه به توضیحات پیشین، تکنیک عکاسی هنری بوده در انحصار نسخه های نفیس و ارزشمند و امروزه نمونه های موجود از این تزئین را می توان در موزه ها و کتابخانه های سراسر دنیا یافت، با این حال چه چیز سبب شده که این هنر کنار گذاشته شود و از یادها برود؟ در حالی که ظرفیت آن برای حضور در میان شیوه های تزئینات امروزی، بالاست و بی شک اگر معرفی شود و نسل جدید هنرمندان، با آن به درستی آشنا شوند، متوجه ظرفیت بالای این هنر خواهند شد، به خصوص در عرصه ی تزئینات آثار خوشنویسی. در انتها، باید اذعان داشت که مهم ترین هدف این پژوهش، معرفی و شناساندن این تکنیک به نسل جدید هنرمندان است به امید آنکه در احیای آن بکوشند و نگذارند این سرمایه ی ارزشمند هنری از یادها برود.

پی‌نوشت‌ها

۱- به منظور آشنایی با «انگ» ر.ک به کتاب «فرهنگ واژگان و اصطلاحات خوشنویسی و هنرهای وابسته» حمیدرضا قلیچ‌خانی (۱۳۹۰)، انتشارات روزنه، ص ۴۱.

۲- به منظور آشنایی با هنر قطاعی ر.ک به «معرفی هنر قطاعی و مقایسه‌ی آن با هنر کولاژ»، دلارام کاردارطهران، اولین کنفرانس ملی دوسالانه باستان‌شناسی و تاریخ هنر ایران، ۱۱ و ۱۲ اردیبهشت ۱۳۹۸؛ دانشگاه مازندران.

- 3- Stencil
- 4- To decorate with shiny colors
- 5- Spark
- 6- Henri Matisse
- 7- Jazz
- 8- Serigraphy
- 9- Victor Vasarely
- 10- Eduardo Paolozzi
- 11- Bridget Riley
- 12- Andy Warhol
- 13- Roy Lichtenstein

منابع

- ۱- پاکباز، رویین (۱۳۹۴)، دایره المعارف هنر، چاپ اول، تهران: فرهنگ معاصر
- ۲- شیرودی، مرتضی؛ جمعه فکوری، علی، اثرگذاری شیعیان بر رشد و شکوفایی تمدن اسلامی قرن نهم و دهم افغانستان، پژوهشنامه امامیه، بهار و تابستان ۱۳۹۸، شماره ۹، صص ۴۷-۷۰
- ۳- قلیچ خانی، حمیدرضا (۱۳۹۰)، فرهنگ واژگان و اصطلاحات خوشنویسی و هنرهای وابسته، چاپ سوم، تهران: روزنه
- ۴- منشی قمی، قاضی میر احمد (۱۳۵۲)، گلستان هنر، به اهتمام احمد سهیلی خوانساری، تهران: بنیاد فرهنگ ایران
- ۵- مجرد تاکستانی، اردشیر (۱۳۷۲). راهنمای نقاشی و کتاب آرایی در ایران، قم: آستانه مقدس حضرت معصومه
- ۶- هراتی، محمد مهدی، مکتب فراموشی و خدعه های بیگانگان، کیهان فرهنگی، مرداد و شهریور ۱۳۷۴، شماره ۱۲۲، صص ۵۰-۵۳

7- Alistair W.G. Pike, Dirk L. Hoffmann, Paul B. Pettitt, Marcos García-Diez, Joao Zilhao (2017), Dating Palaeolithic cave art: Why U- Th is the way to go, Quaternary International 432 (2017) 41- 49.

8- <https://craftatlas.co/crafts/katazome>

تاریخ دسترسی دی ماه ۱۳۹۹.

9- <https://journal.alabamachanin.com/2015/02/the-history-of-stenciling/>

تاریخ دسترسی دی ماه ۱۳۹۹.

10- <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/2270092111>.

تاریخ دسترسی مهر ماه ۱۳۹۹.

11- <https://stencilsforwalls.co.za/pages/the-history-of-stenciling12>.

تاریخ دسترسی دی ماه ۱۳۹۹.

12- https://viewer.cbl.ie/viewer/object/Per_159/111/13.

تاریخ دسترسی مهر ماه ۱۳۹۹.

13- <https://www.britannica.com14>.

تاریخ دسترسی مهر ماه ۱۳۹۹.

14- <https://www.nationalgalleries.org/art-and-artists/features/roy-lichtenstein-learning-resource>

تاریخ دسترسی دی ماه ۱۳۹۹.

15- <https://www.washiarts.com/katazome16>.

تاریخ دسترسی دی ماه ۱۳۹۹.